

Maria Brzdękiewicz

KSIĘGOZBIÓR ALEKSANDRA BENEDYKTA BATOWSKIEGO

Postać Aleksandra Benedykta Batowskiego, polityka i dyplomaty działającego na przełomie XVIII i XIX wieku nie doczekała się dotychczas w literaturze szerszego omówienia. Drobne i rozproszone wzmianki w źródłach drukowanych podają przede wszystkim informacje o działalności politycznej, marginesowo i lakonicznie wspominając o jego pasji bibliofilskiej i zebranych przez Batowskiego księgozbiórze¹. Ta ciekawa kolekcja książkowa, złożona głównie z dzieł francuskich, sprzedana przez właściciela w 1826 r. Bibliotece Rady Stanu trafiła w 1867 r. do Biblioteki Głównej Królestwa Polskiego /obecna Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie/. Książki Batowskiego zdobi ekslibris, mylnie czasem przypisywany² galicyjskiemu historykowi, bibliofilowi i wydawcy Aleksandrowi Konstantemu Batowskiemu /1799-1862/³, który był bratankiem Aleksandra Benedykta.

Aleksander Benedykt Batowski urodził się 18 maja 1760 r. W latach 1780-1787 przebywał we Francji, gdzie odbył służbę wojskową. Po powrocie do kraju brał aktywny udział w życiu politycznym Rzeczypospolitej. Jako poseł z Inflant uczestniczył w obradach Sejmu Czteroletniego; należał również do Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji Rządowej.

W latach 1791-1792 pełnił funkcję sekretarza poselstwa polskiego w Berlinie, a następnie komisarza pełnomocnego stanów Rzeczypospolitej w Kurlandii. Z tego okresu datuje się jego długotrwała znajomość z księżną kurlandzką Dorotą Biron, „która stała się twórczynią jego losu i majątku”⁴.

W związku z przygotowywanym powstaniem w 1794 r. Batowskiemu powierzono misję przekazania F. Barssowi pełnomocnictwa Tadeusza Kościuszki do rokowań z Komitetem Ocalenia Publicznego

W latach następnych podróżował wiele po Europie. W 1802 r. ożenił się z Belgijką, Luizą Walckiers i zamieszkał w posiadłości żony w Carlepont koło Paryża. Do Polski wrócił w 1806 r., gdzie mianowany został Komisarzem Komisji Rządowej. M. Handelsman⁶ podaje, że Aleksander Batowski zawiózł do Tylży tekst Konstytucji 3 Maja. Powiadomił on także Fryderyka Augusta o nadaniu mu tytułu księcia warszawskiego. W 1807 r. odznaczony został orderem Legii Honorowej.

Od 1808 r. przebywał w Paryżu jako doradca do spraw polskich posła saskiego. Po utworzeniu Królestwa Polskiego opuścił Francję z zamiarem pozostania na stałe w kraju. Otrzymał tu urząd dworski wielkiego łowczego.

Choroba żony spowodowała w 1826 r. powrót Batowskiego do Francji. Pozostał tam aż do śmierci; zmarł 29 grudnia 1841 r. w Preiche.

Sylwetkę Aleksandra Benedykta Batowskiego scharakteryzował Kajetan Koźmian, pisząc m.in.: „w młodości swojej piękną i powabną obdarzony postacią, z tkliwym sercem, z gorącymi uczuciami, z żywym dowcipem wykształcony wśród najcelniejszych towarzystw ucywilizowanego świata... Umiał czas trawić przyjemnie, umiał pożytecznie w dziejach i dziełach rozumu ludzkiego czerpać naukę. Z obcowania z najznakomitszymi swego wieku mężami ... przestrogi ... wyciągnął dla siebie prawidłowo ... Osobą swoją przez wychowanie, ogładę obyczajów, oświecenie... wyobrażał piękniejszą epokę panowania Stanisława Augusta, jakoż mieścił się on zawsze w gronie tych mężów ..., którzy byli tego panowania zaszczytem i ozdobą”⁷.

W literaturze znajdujemy tylko nieliczne wzmianki o zebranych przez Batowskiego księgozbiorze. Wiadomo, że „używał obszernej i w dzieła starożytnych i nowożytnych pisarzy zamoznej biblioteki”⁸. Korespondencja Batowskiego⁹ dostarcza jedynie bardzo skromnych wiadomości na ten temat. Na jednym z listów odnajdujemy notkę: „J'ai oédé ma bibliothèqne au Conseil d'État pour la somme de 23 000 flor”¹⁰. Pieniądże uzyskane za książki przeznaczone były na posag dla córki Doroty¹¹, a umowa o sprzedaży księgozbioru Bibliotece Rady Stanu zawarta została zapewne w 1826 r., przed powrotem Batowskiego do Francji. Sprawy odbioru pieniędzy załatwiał w jego imieniu

Kajetan Koźmian. W jego korespondencji napotykamy kilka wzmianek o przeprowadzonej transakcji. Dnia 26 lutego 1827 r. Koźmian pisał do Batowskiego m.in.: „Już odebrałem wezwanie do Komisji Skarbu, abym dla Ciebie, Szanowny Przyjacielu, odebrał należącą Ci się za bibliotekę na pierwszym terminie sumę...”¹²; 11 marca 1827 r.: „Szukałem kilka dni sposobności przesłania Twoich pieniędzy ... wchodzi [w] to f. 11 700 za bibliotekę”¹³. Sprawa przesyłania kolejnych rat musiała się przeciągać, gdyż Koźmian uspokaja przyjaciela „należność za książki jest umieszczona na budżecie, a ten skoro potwierdzony zostanie – niezawodnie wypłaconym będzie”¹⁴. W liście z 5 grudnia 1827 r. czytamy: „Chciej dysponować, oo z temi [pieniędzmi], które od oktobra zbieram i razem z drugą ratką za bibliotekę, którą w styczniu zapłać”¹⁵. W rezultacie Koźmian odebrał ostatnią ratę w lutym 1828 r.¹⁶

W aktach Rady Stanu¹⁷ znajduje się brudnopis dokumentu zatytułowanego „Zapiska o bibliotece Rady Administracyjnej [spisana] ręką Leona Rogalskiego, nadzór nad nią sprawującego radcy dworu”. W dokumencie tym, sporządzonym 4 stycznia 1862r., czytamy: „Biblioteka Rady Administracyjnej, mieszcząca się w byłym Zamku Królewskim jest właściwie Biblioteką Rady Stanu. Po ustanowieniu Królestwa Polskiego w roku 1815 i urzędzeniu Rady Stanu, szczupła biblioteka rządu Księstwa Warszawskiego przeznaczona została na pierwszy związek Biblioteki Rady Stanu i przemieszczona z pałacu rządowego przy Placu Krasińskich do pałacu Namiestnikowskiego, do umyślnie na ten cel przygotowanej sali w lewym pawilonie na dole ... Pomnożyły tę bibliotekę znacznie zbiory zakupione z funduszków rządowych od łowczego hrabiego Aleksandra Batowskiego, za sumę około 2 tys. dukatów i od referendarza Chyliczkowskiego za 1000 dukatów. Pierwsza składała się wyłącznie z ksiąg francuskich w przedmiotach: beletrystyki, historii, geografii, podróży, dzieł encyklopedycznych i kilku periodycznych”¹⁸.

Po upadku powstania listopadowego większa część Biblioteki Rady Stanu została w 1833 r. wywieziona do Petersburga¹⁹. Wchodząca w jej skład obcojęzyczna kolekcja książkowa Batowskiego była w świetle zarządzeń władz carskich szczególnie predestynowana do konfiskaty. Jednakże w Bibliotece Uniwersy-

teckiej w Warszawie zachowało się z omawianego księgozbioru 378 dzieł /w 1454 vol./²⁰. Na egzemplarzach noszących proweniencje Batowskiego, poza kilkoma wyjątkami, brak znaków własnościowych i sygnatur Biblioteki Rady Stanu. Najprawdopodobniej zbiór Batowskiego do 1833 r. nie został zinwentaryzowany i jako taki nie figurował w oficjalnych wykazach Biblioteki. Mógł więc uniknąć jej losu i pozostać w Warszawie.

W 1867 r. zlikwidowano Radę Stanu, a jej księgozbiór w roku następnym wszedł w skład Biblioteki Głównej Królestwa Polskiego²¹. W sporządzonym w tym czasie Katalogu²² wymieniono 2429 dzieł /w 5752 vol./ i 1175 vol. czasopism przejętych z Biblioteki Rady Stanu. Tak więc pod względem liczebności zbiór Batowskiego stanowił co najmniej piątą część zasobu druków zwartych tej biblioteki z 1867 r.

W literaturze można napotkać stwierdzenie, iż pewną partię księgozbioru Aleksandra Benedykta Batowskiego otrzymał lub zakupił około 1829 r. Aleksander Konstanty Batowski²³. W korespondencji²⁴ obu Batowskich nie znalazłam jednak żadnej wzmianki na ten temat. W jednym z listów Aleksandra Konstantego do stryja /z marca 1841 r./ czytamy: „...Ja w szczególności odbierając nie zasłużone dowody względów serca Jego łaskawego ... ukochanego Ojca w Tobie znajduję... Po dwudziestu kilku latach ciągłego czytania, zebrawszy piękny zapas książek dość rzadkich, mam się czem pocieszyć...”²⁵ Pisząc o swym księgozbiorze i dziękując za wszystkie uzyskane dobrodziejstwa bratanek nie wspomina o jakimkolwiek darze bądź zakupie części biblioteki Aleksandra Benedykta. Z treści i tonu listu można wnosić, że Aleksander Konstanty gromadził książki zupełnie samodzielnie i niezależnie od stryja. Zwraca też uwagę cytowana już notka Aleksandra Benedykta Batowskiego: „Sprzedałem moją bibliotekę” - sformułowanie to sugeruje, iż transakcja dotyczyła całego zbioru, a nie jego części. W świetle dostępnych źródeł²⁶ twierdzenie o przejęciu partii księgozbioru przez bratanek nie znalazło dotychczas potwierdzenia.

Analiza księgozbioru pozostałego po Aleksandrze Benedyckie pozwala stwierdzić, iż dominują w nim wydawnictwa w języku francuskim. Zaledwie 10% stanowią prace wydane po angielsku, a około 5% edycje łacińskie /koryguje to nieco opinię L. Rogalskiego, jakoby biblioteka Batowskiego składała się wyłącznie z książek francuskich/.

Pod względem zawartości treściowej ponad 30% ogólnej liczby dzieł stanowią publikacje dotyczące historii. Spotykamy więc poczytne wówczas opracowania historii starożytnej Rollina²⁷, historii powszechnej Jacques de Thou²⁸ i Anquetila²⁹ oraz pisane w duchu historiozofii Oświecenia dzieła Condorceta³⁰ i Gibbona³¹. Wiele wydawnictw traktuje o historii państw szczególnie interesujących Batowskiego ze względów osobistych: Francji, Anglii, Hiszpanii, Belgii. W księgozbiorze Batowskiego odnajdujemy również kilka tomów broszur z okresu rewolucji francuskiej. Zwraca też uwagę duża liczba drukowanych pamiętników i listów zawierających „dzieje skandaliczne” dworów europejskich. Publikacje te cieszyły się ogromną poczytnością, a dla Aleksandra Benedykta, bywalca salonów i dyplomaty, była to lektura zapewne nie tylko atrakcyjna, ale i pożyteczna.

Batowski zgromadził także wiele dzieł historyków starożytnych. Edycje te wyróżniają się kosztownymi oprawami, wytwornym drukiem i papierem. Brak jakichkolwiek śladów lektury pozwala przypuszczać, że były one nabyte w celach prestiżowych.

Dział historii w omawianym księgozbiorze reprezentowany jest także przez kilka typowych wydawnictw informacyjnych: słynny wielokrotnie wznawiany „Le grand dictionnaire historique” Louisa Moreri³², tabelaryczne zestawienia faktów z dziejów powszechnych³³, słownik biograficzny Chaudona i Grosley’a³⁴, „Dictionnaire historique des cultes religieux” pióra La Croix de Castries³⁵ oraz pracę Dantine’a³⁶.

W grupie książek historycznych uwagę zwraca skromna liczba publikacji poświęconych dziejom Polski. Tylko dwa dzieła dotyczą bezpośrednio tego zagadnienia. Są to: A.M. Fredry „Gestorum populi Poloni ... liber unus”³⁷ i „Commentarius brevis rerum Polonicarum” J.D. Solikowskiego³⁸. Icho niewielka liczba, a także forma zewnętrzna /nie oprawione i zniszczone/ pozwala przypuszczać, że znalazły się przypadkowo w starannie utrzymanym księgozbiorze Batowskiego. Batowski podkreślał wprawdzie swą słabą znajomość języka polskiego³⁹, jednakże wśród jego książek brak nawet francuskich wydawnictw z zakresu historii Polski. Na podstawie podkreśleń i not marginalnych czytnionych przezeń podczas lektury dziejów powszechnych, można wnosić, że zwracał on jednak uwagę na fragmenty dotyczące Rzeczypospolitej.

Wydaje się, że wykazywane przez Batowskiego zainteresowanie historią nie było zbyt głębokie i wnikliwe. Trudno wskazać zagadnienia szczególnie go interesujące, nabywał raczej pozycje modne, ogólnie informacyjne, potrzebne światowcowi i dworakowi.

W XVIII wieku ochętnie gromadzono dzieła podróźnicze. Publikacje tego typu były z reguły bogato ilustrowane, jak np. 76-tomowa edycja „Histoire générale des voyages”⁴⁰. Wśród wydawnictw o tym charakterze zgromadzonych przez Batowskiego zwraca uwagę publikacja „Voyage de deux Français” pióra Fortia de Piles i Boisgelin de Kerdu⁴¹. W partiach tekstu dotyczących Polski spotykamy liczne, niestety mało czytelne uwagi i poprawki skreślane ręką Batowskiego.

W omawianym księgozbiorze nie brak także literatury pięknej. Jej dobór i ilość /około 25% ogólnej liczby tytułów/ świadczą pochlebnie o znanstwie i zamiłowaniach Batowskiego. „Horacy, Owidy, Wirgili to jego ulubione było czytanie. Z nimi on 80 lat przeżył”⁴² - stwierdził Aleksander Konstanty Batowski. Ten sąd potwierdził także Kajetan Koźmian: „Cycero, Tacyt, Horacyusz byli jego ulubionymi mistrzami. Tego ostatniego na pamięć prawie znał i we wszystkich przygodach życia miał w myśli jego rady, na ustach wyrazi”⁴³. Obecność w księgozbiorze pięknych edycji dzieł wymienionych autorów pozwala stwierdzić, że Batowski był nie tylko czytelnikiem, ale i wytrawnym zbieraczem estetyzującej i filozofującej literatury antycznej. Interesował się także poezją współczesną, przede wszystkim tą najbardziej popularną i poczytną, reprezentowaną przez utwory Boileau-Despréaux⁴⁴, Pope'a⁴⁵, Delille'a⁴⁶, przedstawiciela poezji salonowej Voisenona⁴⁷ oraz Saint Lamberta⁴⁸ i Pirona⁴⁹.

Batowski gromadził również utwory dramatyczne. W jego księgozbiorze spotykamy wydania zbiorowe dzieł Moliere'a⁵⁰ i Corneille'a⁵¹ oraz modnych, osiemnastowiecznych dramatopisarzy: Pierre Belloy'a⁵² i Destouches-Néricaulta⁵³. Odnajdujemy także typowe dla Oświecenia zbiory aforyzmów, publicystykę i powieść /dzieła Richardsona⁵⁴, Fieldinga⁵⁵, Sterne'a⁵⁶, Smolletta⁵⁷. Nie zabrakło też utworów modnych niegdyś pisarzy: Dorrata⁵⁸ i Blin de Sainmore a⁵⁹. Batowski zgromadził więc bogaty

zbiór literatury pięknej, w jego kolekcji znajdowało się wiele powieści uznawanych obecnie za najważniejsze w rozwoju beletrystyki⁶⁰.

W zachowanym księgozbiornie brak dzieł pisarzy i poetów romantycznych. Być może Batowskiemu przyzwyczajonemu do klasycznych reguł literackich nie odpowiadał swobodny styl, odmienna kompozycja i problematyka typowa dla utworów romantycznych. W jego liście do Kajetana Koźmiana z 1834 r. odnajdujemy następujący passus: „Klasyczna [literatura] – wyborna, która Francję w przeszłym wieku tak sławną zrobiła teraz literaturze romantycznej ustąpić miejsca przymuszona, w prozie zarówno i w poezji, co podług zdania znakomitych, jeżeli potrwa do barbarzyństwa zaprowadzi”⁶¹.

Szczególne zainteresowanie literaturą piękną potwierdza istnienie w księgozbiornie Batowskiego opracowań z zakresu historii i teorii literatury. Znajdujemy w nim m.in. wprowadzenie do kursu historii literatury La Harpe'a⁶², traktat Sismondiego⁶³, odczyty H. Blaira⁶⁴, opracowany przez redaktora czasopism literackich Jean Baptiste Suarda⁶⁵ zbiór polemicznych wypowiedzi na tematy historyczno-literackie oraz słownik bio-bibliograficzny Sabatiera⁶⁶. Nie zabrakło także słynnego dzieła Anne de Staël „De la litterature”⁶⁷. Mamy prawo przypuszczać, że publikacje te zostały wnikliwie przestudiowane, gdyż opatrzone zostały przez Batowskiego wieloma uwagami i podkreśleniami. Na zainteresowanie krytyką literacką wskazują również liczne ślady lektury w zachowanych egzemplarzach czasopism.

Pozycje z zakresu historii i literatury pięknej stanowią dominującą część zbioru Batowskiego. Na pozostałą składają się książki z różnych dziedzin: filozofii, teorii państwa i prawa, nauk matematyczno-przyrodniczych.

Prace d'Alemberta⁶⁸, Voltaire'a⁶⁹, Peyrarda⁷⁰, Rousseau świadczą, że w omawianym księgozbiornie szczególnie reprezentowany był oświeceniowy nurt filozofii. Nazwiska Charrona⁷¹, Kartezjusza⁷², Hobbesa⁷³, Bossueta⁷⁴ i Helvetiusa⁷⁵ pozwalają stwierdzić, że Batowski gromadził dzieła przedstawicieli różnych koncepcji filozoficznych. Obok nich znajdujemy publikacje filozoficzno-moralne /np. „De l'influence des passions...”

Anne de Staël⁷⁶/, a także pierwsze dzieło nowoczesnej psychologii „*Theorie des sentimens moraux*” Smitha⁷⁷.

W księgozbiornie Batowskiego odnajdujemy zaledwie kilka - ale znów podstawowych - dzieł reprezentujących myśl ekonomiczną i polityczną owych czasów. Są to prace Hobbesa, Johna Adamsa⁷⁸, klasyczne opracowanie Smitha z zakresu ekonomii politycznej⁷⁹ oraz wydanie zbiorowe „*Collection de divers ouvrages d' artmétique politique*”⁸⁰.

Aleksander Benedykt Batowski gromadził również poważne dzieła botaniczne⁸¹. Zawartą w nich wiedzę wykorzystywał praktycznie, z zamiłowaniem zajmując się ogrodem, który posiadał w Carlepont.

Poza opracowaniami specjalistycznymi spotykamy w jego księgozbiornie liczną grupę wydawnictw nazywanych obecnie informacyjnymi. Ich liczba świadczy, iż Batowski przywiązywał do tego typu publikacji dużą wagę. Wśród nich znajdują się: pierwsze wydanie „*Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences...*”⁸², dwa egzemplarze „*Dictionnaire historique et critique*” Pierre Bayle'a⁸³, a także kontynuacja tego dzieła opracowana przez J. Chauffepie⁸⁴.

Batowski zgromadził również zbiór słowników języka niemieckiego, angielskiego, hiszpańskiego i włoskiego. Posiadał także słownik języka francuskiego Richeleta⁸⁵ i Prevosta⁸⁶.

Bibliofilskie zamiłowania Batowskiego podkreśla obecność w jego księgozbiornie bibliografii i katalogów bibliotek. W tej części zbioru odnajdujemy m.in. „*Supplément à la Bibliographie instructive*” Debure'a⁸⁷, autora cenionego poradnika dla kolekcjonerów książek. Nie ma bezpośrednich dowodów, iż Batowski posiadał „*Manuel du libraire*” Ch. Bruneta, ale z rękopiśmiennej noty umieszczonej przez niego na jednym z dzieł wynika jednak, że znał to wydawnictwo⁸⁸. Wśród omawianych książek znajdowały się również bibliografie zalecające, jak np. „*Nouveau dictionnaire bibliographique portatif*” Des Essartsa⁸⁹. Ślady częstego z nich korzystania upoważniają do twierdzenia, że publikacje tego typu służyły Batowskiemu jako poradniki bibliograficzne, ułatwiające odszukiwanie interesujących go dzieł.

Aleksander Benedykt był więc świadomym i wytrawnym bibliofilem. Dzięki temu zgromadził księgozbiór wartościowy nie

tylko pod względem treściowym, ale także pod względem szaty zewnętrznej. Zwraca uwagę fakt, że prawie wszystkie książki z proveniencjami Batowskiego mają staranne, w miarę jednolite oprawy, a do wyjątków należą egzemplarze nieoprawne. Obok opraw skórzanych, tzw. francuskich, spotykamy półskórkowe /wśród nich grupa książek z superekslibrisem Batowskiego/ i tylko kilka opraw tekturowych. W kolekcji przeważają typowe XVIII-wieczne oprawy francuskie, charakteryzujące się zdobnym grzbieciem /tłoczono na nim najczęściej wzory roślinne, rzadziej geometryczne; w ostatnim ćwierćwieczu XVIII wieku do zdobienia zaczęto używać motywów sztuki starożytnej: meandrów, waz i kolumn/. Na grzbiecie umieszczano zazwyczaj szyldzik z danymi dotyczącymi dzieła. Okładki wykonywano ze skóry z brunatnymi mazami. W nielicznych wypadkach książki Batowskiego mają okładziny zdobione ramką skomponowaną z wyłożonych lub ślepo tłoczonych linii. Wśród półskórkowych zwraca uwagę grupa opraw z jasnobieżowymi okładkami, na których umieszczono superekslibris, odwzorowujący podpis właściciela - najprawdopodobniej Batowski kazał typową oprawę ozdobić swoim znakiem własnościowym. W taki sposób oprawiono m.in. kilka tomów broszur z okresu rewolucji francuskiej.

W księgozbiornie Batowskiego zachowało się tylko kilka opraw artystycznych, wykonanych z czerwonego lub ciemnowiśniowego maroquin. Dwa egzemplarze⁹⁰ w tego typu oprawie pochodzą prawdopodobnie z kolekcji królów francuskich. Świadczyć o tym może superekslibris przedstawiający tarozę z trzema liliami, te same motywy powtarzają się również na grzbiecie. Na uwagę zasługuje nie sygnowana oprawa dzieła Brunela „Voyage d' Espagne...”⁹¹. Czerwony maroquin ozdobiono złotymi, rozdzielonymi liliami ramkami, a w zwierciadle wytłoczono herb Orleanów. Książka ta należała do Anne-Marii Montpensier, bratanicy Ludwika XIII.

Pomimo stosunkowo niewielkiej liczby opraw luksusowych zbiorów Batowskiego odznacza się wysokimi walorami estetycznymi.

Korespondencja Batowskiego zawiera bardzo mało wiadomości dotyczących księgozbiornu. Brak więc bezpośrednich danych o sposobie jego gromadzenia i wykorzystania. Wszelkie wnioski na ten temat można formułować wyłącznie w oparciu o analizę cech nabytych poszczególnych egzemplarzy.

Aleksander Benedykt Batowski osiadł we Francji w połowie lat dziewięćdziesiątych XVIII wieku i w tym okresie zaczął najprawdopodobniej formować swój księgozbiór. Jako jedną z pierwszych zakupił lub otrzymał w darze kolekcję angielskiej literatury pięknej. Książki te wyróżniają się spośród innych językiem i formą zewnętrzną /identyczne oprawy i format/. Są to publikacje wydane przed 1790 r. Można przypuszczać, iż wpłynęły do księgozbioru Batowskiego jako odrębna całość.

Batowski gromadził swój księgozbiór głównie drogą zakupów. O niektórych z nich mamy wiadomości w postaci notek podających ceny poszczególnych egzemplarzy. I tak dowiadujemy się, że Batowski zakupił 6 vol. dzieł François de Choisy⁹² za 45 livrów. Opracowanie „Mélanges tires d'une grande bibliothèque”⁹³ kosztowało 200 florenów, a dzieło Arokenholtza: „Memoires concernant Christine, reine de Suède”⁹⁴ - 13 florenów. Na wyklejce bibliofilskiego wydania „Bukolik” Wergiliusza⁹⁵ pochodzącego z warsztatu Baskerville'a widnieje napis położony ręką właściciela „paye 18 franis”.

Batowski zwracał uwagę na książki z ciekawą proveniencją. Były one prawdopodobnie przedmiotem jego dumy, gdyż kilkakrotnie napotykałyśmy rękopiśmienne notki informujące o pochodzeniu poszczególnych egzemplarzy. Na książce Cesar Du Marsais⁹⁶ napisał „achete de la bibliothèque de l'abbe Barthelemy”. Należała ona do Jean Jacques Barthelemy /1716-1795/ autora prac z zakresu historii sztuki i numizmatyki. Na pracy Q. Craufurda⁹⁷ pt. „Essai historique sur le docteur Swift” spotykamy notkę „Cet exemplaire m'a été donné par l'auteur. A. Batowski 1811”. Autor tej publikacji był znanym bibliofilem, członkiem licznych towarzystw artystyczno-literackich. Na uwagę zasługuje także adnotacja sporządzona ręką Batowskiego na egzemplarzu dzieła Brunela⁹⁸ - świadczy ona niewątpliwie o jego snobizmie, ale równocześnie o rzetelnych zainteresowaniach bibliofilskich. Brzmi następująco: „Charles Brunet auteur du Manuel du Libraire etc Bruxelles 1821 ne fait pas mention de cette édition dans le 3ème tome de son Manuel. Point de doute ainsi que le prouve la reliure, que cet exemplaire ait appartenu à l'une des Bibliothèques de la Maison d'Orleans dans laquelle il sera venu

par la succession de la célèbre Mademoiselle de Montpensier connue dans l'histoire sous le nom de la Grande Mademoiselle" etc.

Analiza księgozbioru pozwala stwierdzić, że Batowski starannie zamazywał pospolite znaki własnościowe, którymi opatrzone były nabywane przez niego książki. Z pietyzmem natomiast podchodził do zapisek proveniencyjnych na egzemplarzach, które należały w przeszłości do osób znanych. I tak dzieło Henri Sauvala „Histoire et recherches des antiquites de la ville de Paris”⁹⁹ najprawdopodobniej stanowiło własność Jean François Resnela, słynnego tłumacza dzieł A.Pope'a „Mémoires” Johna Macky¹⁰⁰ noszą podpis „F.Weiss”. Należały one zapewne do Fridricha Weissa, autora wielu prac filozoficznych.

Wobec pieczołowitego usuwania wcześniejszych znaków własnościowych udało się ustalić proveniencję jeszcze tylko kilku dzieł z księgozbioru Batowskiego. Egzemplarz „Révolutions de Portugal” Rene Vertota¹⁰¹ należał do biblioteki „M.De Mars, officer du Roi”, dworzanina Ludwika XVI. Dedykacja na książce J. Mallét-Dupan „Du péril de la balance politique de l' Europe”¹⁰² świadczy, że była ona darem posła szwedzkiego Larsa Engestroma, otrzymanym przez Batowskiego w 1791 r. Publikacja Jean Baptiste Clery¹⁰³ o życiu Ludwika XVI nosi notkę „Donne par l'auteur 1802 de Alexandre Batowski”.

O pochodzeniu kilku innych książek świadczą ich oprawy. Jedna z nich ozdobiona jest superekslibrisem¹⁰⁴ znanego saskiego bibliofila Heinricha Bünaua /jego biblioteka została po śmierci właściciela w 1762 r. częściowo sprzedana na aukcji/. Dwa inne egzemplarze ze zbioru Batowskiego mają superekslibrisy Burbonów.

Wydaje się, że Aleksander Benedykt Batowski zgromadził swój księgozbiór głównie drogą zakupów, a tylko nieliczne pozycje otrzymał w darze.

Warto zwrócić uwagę na sposoby oznaczania własności książek stosowane przez Batowskiego. W początkowym okresie poszczególne egzemplarze podpisywane były imieniem i nazwiskiem, niekiedy używano dłuższej formułki, np. „de la bibliothèque du comte Batowski lub „Ce livre appartient à A. Batowski”. Jak już wspomniano, część opraw ozdobiono superekslibrisem odwzo-

rowującym podpis właściciela /większy dla formatu 4°, drugi dla 8°/.

Aleksander Benedykt Batowski dość późno zamówił ekslibris /kartka o wymiarach 65 x 100 mm/, którym opatrzone są wszystkie zachowane z jego zbioru książki. Znajduje się na nim tarcza z herbem Batowskich /Trzy Zęby/. Przez tarczę przewieszony jest krzyż maltański, order Legii Honorowej oraz order św. Stanisława. Całość zwieńczono koroną hrabiowską, ponad którą umieszczona została rozwinięta wstęga z dewizą „recte et fortiter”. U dołu widnieje napis „Bibliothèque de M^r le Cte Alex. Batowski”. Obecność orderu św. Stanisława, który przyznano Batowskiemu 3 sierpnia 1812 r. pozwala stwierdzić, że ekslibris został wykonany najwcześniej w tymże roku.

Batowski zgromadził wiele typowo bibliofilskich edycji. Należą do nich charakterystyczne dla kolekcji oświeceniowych albumy miedziorytów, prezentujące m.in. zbiory muzealne itp. Zwraca tu uwagę ogromne dzieło pochodzące z francuskiej Drukarni Królewskiej z 1670 r. pt. „Festiva ad capita annulumque descursio, a rege Ludovico”¹⁰⁵. Na uwagę zasługuje także mała kolekcja bibliofilskich edycji dzieł Wergiliusza. Należy do niej egzemplarz „Bucolica, Georgica et Aeneis” tłoczony w drukarni Piotra Didota w 1791 r.¹⁰⁶ wydany w serii „Celebrissimorum poetarum collectio” /egzemplarz Batowskiego ma nr 35/. Odznacza się on wyjątkowo pięknym papierem i ładną ozdobą. Innym ciekawym wydaniem jest edycja Roberta Estienne’a z 1532 r.¹⁰⁷, a także „Bukoliki” z warsztatu Johna Baskerville’a z 1766 r.¹⁰⁸. Ta ostatnia pozycja należy do opracowanych wzorcowo pod względem typograficznym serii dzieł autorów klasycznych.

W zbiorze Batowskiego znalazło się także znane bibliofilskie wydanie dzieł Woltera¹⁰⁹, które ukazało się staraniem Caron de Beaumarchais. Zakupił on do tej edycji zestaw czcionek J. Baskerville’a.

Batowski zdawał sobie sprawę z bibliofilskiej wartości gromadzonych książek. Świadczą o tym adnotacje robione przez niego na poszczególnych egzemplarzach. Na karcie tytułowej „Mémoires du comte de Grammont”¹¹⁰ widnieje krótka notka „rare”. Batowski wiedział więc, iż Horacy Walpole wydał w 1772 r.

tylko 100 egzemplarzy tego dzieła. Niejednokrotnie uzupełniał on dane bio-bibliograficzne. Wspomniano już o rękopiśmiennej nocy na anonimowo wydanej książce¹¹¹, w której Batowski stwierdził, że należała ona do bratanicy Ludwika XIII. Zwraca uwagę ostatnia część tej notatki: „L'auteur de „Voyage en Espagne" se nommait Aarsens de Sommerdyk" - w rzeczywistości było to dzieło Brunela, choć przez długi okres przypisywane autorowi, którego wymienił Batowski. Kilkakrotnie uzupełnił on również informacje zawarte na karcie tytułowej. W pracy Choisy¹¹² na temat podróży do Syjamu znajdujemy rozwiązanie kryptonimu; anonimowa publikacja „Réflexions sur la paix"¹¹³ opatrzona została przypisem „par M.de Staël, neé Necker". Nazwisko tłumacza publikacji Pietro Giannone „Histoire civile du royaume de Nepels"¹¹⁴ podano w następującej formie: „traduit par Mr Desmonceaux, `secrétaire de S.alt le Duc d' Orleans, fils du Regent". W odniesieniu do pracy Th. Gordona¹¹⁵, Batowski stwierdził „Traduit, je crois, par Etienne de Silhouette". W księgozbiorach współczesnych omawianemu tego typu noty spotykane są rzadko. Świadczą one o rzetelnym zainteresowaniu literaturą i o jej znajomości, a także o bibliofilskim stosunku do książek.

Wydaje się, że wiele dzieł Batowski nabywał z pobudek bibliofilskich i prestiżowych. Wskazuje na to dbałość o walory estetyczne księgozbioru, gromadzenie okazałych, wielotomowych edycji. Książki te, jak świadczą posklejane farbą karty, nie były niekiedy w ogóle ozytane. Notowanie cen poszczególnych egzemplarzy sugeruje, że książki traktowane były przez Batowskiego jako wartość materialna i że przywiązywał on dużą wagę do tego typu zakupów.

Omawiany księgozbiór stanowił kolekcję niewątpliwie nowoczesną. Świadczą o tym liczne, częstokroć wybitne dzieła autorów Oświecenia oraz ogólny profil zbioru. Warto również podkreślić fakt, iż nie spotykamy w nim literatury religijnej.

Właściciel księgozbioru był człowiekiem kulturalnym, czytającym, szczególnie dobrze orientującym się w beletrystyce. Na podstawie zachowanych dzieł można wnioskować, iż Batowski interesował się naukami humanistycznymi. Orientował się także i

w innych dziedzinach /obecność różnorodnych słowników encyklopedycznych i „Encyclopédie"/, choć była to znajomość powierzchowna, nastawiona raczej na polor niż zdobycie głębokiej wiedzy. Warto zaznaczyć, że Batowski gromadził przede wszystkim książki głośne, o ugruntowanej sławie, czytując głównie aktualne bestsellery.

Stwierdzając to, trzeba pamiętać o osiemnastowiecznej modzie na posiadanie bibliotek oraz że „tworzący sobie prywatne domowe biblioteki, czyli gromadzili księgi do używania ich, czyli żeby mieszkanie swe umeblować i dla próżnej sławy, zawsze zasługują na uwagę”¹¹⁶. Omawiany księgozbiór zasługuje na nią tym bardziej, iż jest to przeniesiony do Polski, unikalny na naszym terenie zbiór książek człowieka zafascynowanego kulturą francuską i we Francji gromadzącego swoją typowo oświeceniową kolekcję.

Aleksander Benedykt Batowski był bibliofilem o wysokiej kulturze artystycznej i literackiej, gromadził książki ze znanstwem, zamiłowaniem, dużym nakładem kosztów i starań. Analiza jego zbioru rozszerza dotychczasową wiedzę o osobie właściciela i wprowadza do dziejów bibliofilstwa i kolekcjonerstwa polskiego nową, ciekawą postać.

P r z y p i s y

¹ Por. M.Janik, Hugo Kołłątaj, Lwów 1913, s.220; W.Kalin-ka, Sejm Czteroletni, t.2, Lwów 1886, s.231; A.Koźmian, Wspomnienia, t.1, Poznań 1867, s.285-287; K.Koźmian, Nekrolog A. B.Batowskiego - „Kurier Warszawski”, nr 42, 1842, s.198-201; tenże, Wzmianka o Aleksandrze hr. Batowskim, „Przyjaciel Ludu” nr 6, 1846, s.41-44; tenże, Aleksander Batowski, w: Pisma prozą, Kraków 1888, s.37-44; T.Krotoska, Stosunek Talleyranda do sprawy polskiej, Kraków 1935, s.54 i następne; B.Leśnodorski, Polscy jakobini, Warszawa 1960, s.449; M.Loret, Między Jeną a Tylżą, Warszawa 1902, s.135; Materiały Komisji Rządzącej z r. 1807, Kraków 1918, s.177,190; Pamiętniki historyczne z XVIII wieku, „Dziennik Literacki” nr 108, 1857, s.986-987; nr 109, s.994-995; nr 110, s.1002-1004; nr 111, s.1010; nr 112, s.1018-1019; Wł.Smoleński, Konfederacja targowicka, Kraków 1903, s.258; S.Uruski, Rodzina, t.1, Warszawa 1904, s.109. Biogram A.B.Batowskiego opracował A.Skałkowski, Polski Słownik Biograficzny, t.1, Kraków 1935, s.353-354.

² Por. F.Jaworski, Lwowskie znaki biblioteczne, Lwów 1907, s.50-51; W.Wittyg, Exlibrisy bibliotek polskich, t.2, Warszawa 1907, s.109-111; K.Reychman, Exlibrisy Batowskich, Exlibris 1922, s.79-82.

3 Aleksander Konstanty Batowski zgromadził bibliotekę składającą się z ponad 5 tys. druków, głównie poloników, 107 rękopisów i zbioru rycin. Pracował przy porządkowaniu rękopisów Zakładu Naukowego im. Ossolińskich, publikując rezultaty swoich prac w zestawieniu: „Niektóre rękopisma księgozbioru Zakładu Nauk. im. Ossolińskich”, Biblioteka im. Ossolińskich 1844. Zamierzając sprzedać swój księgozbiór ogłosił „Katalog biblioteki odnowskiej w przedaż przeznaczonej”, Lwów 1852. Jego księgozbiór został rozproszony, największą część zakupili W. Baworowski i M. Pawlikowski. Por. K. Lewicki, Aleksander Konstanty Batowski /1799-1862/ historyk- wydawca, bibliofil- kolekcjoner, Roczniki bibl. 1970, s.250-293.

4 K. Koźmian, Pamiętniki, t.3, Wrocław 1972, s.128.

5 Wzmianki na ten temat są bardzo lakoniczne i nie jest znany dokładnie przebieg wydarzeń. Por. B. Leśnodorski, o. c.

6 M. Handelsman, Studia historyczne, Warszawa 1911, s.178.

7 K. Koźmian, Aleksander Batowski, w: Pisma prozą, Kraków 1888, s.41.

8 K. Koźmian, [Nekrolog A.B. Batowskiego], „Kurier Warszawski”, 1842, s.199.

9 Korespondencja A.B. Batowskiego, zebrana przez jego bratanika, znajduje się w Bibliotece Narodowej /rps Baw. sygn.1119, 1122, 1127, t.1-3/.

10 Rps BN sygn. Baw.1122, k.50.

11 Rps BN sygn. Baw.1127, t.3, k.267.

12 Rps BN sygn. Baw.1122, k.53.

13 Tamże, k.56.

14 Tamże, k.68.

15 Tamże, k.72.

16 Tamże, k.83.

17 W zespole akt II Rady Stanu przechowywanych w AGAD /vol.305a, 305b/ wśród materiałów dotyczących Biblioteki, nie odnaleziono żadnych dokumentów dotyczących księgozbioru sprzedanego przez Batowskiego.

18 AGAD zespół III Rady Stanu vol.31, k.2-3.

19 F. Radziszewski, Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych..., Kraków 1875, s.98.

20 Znaczną część książek z proveniencjami Batowskiego odnaleziono za pomocą kartotek proveniencyjnych Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Przeprowadzona kwerenda magazynowa pozwoliła „uchwycić” dodatkowo kilkadziesiąt egzemplarzy. Liczba książek pochodzących z księgozbioru A.B. Batowskiego może wzrosnąć po przebadaniu proveniencyjnym całego zasobu starych druków tej biblioteki.

21 H. Kozerska, Warszawska Biblioteka Uniwersytecka w latach 1832-1871, Warszawa 1967, s.65-66.

- 22 Arch. BUW nr 95 Kat [alog] książek po Radzie Stanu Kr [ólestwa] P [olskiego] - 1869.
- 23 Por. K.Reychman, o.c.,s.81; K.Lewicki,o.c.,s.251-252.
- 24 Por. przypis 9.
- 25 Rps BN sygn.Baw.1122,k.405-406.
- 26 Księgozbiór Aleksandra Konstantego Batowskiego znajduje się obecnie w Bibliotece Zakładu Narodowego im.Ossolińskich. Układ topograficzny kartoteki proveniencyjnej tej Biblioteki uniemożliwia stwierdzenie, czy rzeczywiście wśród książek A. K.Batowskiego nie ma dzieł z kolekcji stryja, Aleksandra Benedykta.
- 27 Ch.Rollin, Histoire ancienne des Égyptiens, des Carthinois..., t.1-6, Paris 1740 /BUW 9.15.6.7/; Ch.Rollin, J.B. Crevier, Histoire romaine..., t.1-8, Paris 1741-1749 /BUW 9.13.3.1/.
- 28 J.A.Thou, Histoire universelle..., t.1-16, Londres 1734 /BUW 9.15.2.1/.
- 29 L.P.Anquetil, Précis de l'histoire universelle...,t.1-9, Paris 1799 /BUW 9.7.8.6/.
- 30 J.A.Condorcet, Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humain, Paris 1795 /BUW 5.1.9.33/.
- 31 E.Gibbon, Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire Romain, t.1-12, Paris 1786-1792 /BUW 9.1.10.2/.
- 32 Batowski posiadał czterotomowe wydanie amsterdamskie z 1702 r. /BUW 9.8.1.2/ oraz wydanie paryskie z 1732 r. /BUW 9.8.1.3/.
- 33 N.Lenglet du Fresnoy, Tablettes chronologiques de l'histoire universelle, t.1-2, Paris 1778 /BUW 8.15.13.24/, J. Blair, Tables chronologiques ... de l'histoire universelle..., Paris 1795 /BUW 9.16.2.3/.
- 34 L.M.Chaudon, J.P.Grosley, F.Moysant, Nouveau dictionnaire historique ou histoire abrégée de tous les hommes..., t.1-9, Caen 1789 /BUW 9.16.4.7/.
- 35 J.F.La Croix de Castries, Dictionnaire historique des cultes religieux, t.1-3, Paris 1770 /BUW 9.18.9.15/.
- 36 F.Dantine, L'art de vérifier les dates ... des faits historiques, t.1-3, Paris 1783-1787 /BUW 9.8.1.7/.
- 37 A.M.Fredro, Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio ... liber unus, Dantisci 1652 /BUW 4.25.2.15/.
- 38 Batowski posiadał wydanie gdańskie z 1647 r. /BUW 4.25.2.15a/.
- 39 „Od młodości we Francji przebywając, nie będąc biegłym w języku ojczystym, nie mam na nyśli mierzyć się z głosami moich kolegów” - napisał do brata /„Dziennik Literacki” nr 108, 1857, s.987/. Nb. Batowski wyjechał do Francji w wieku 20 lat, miał więc czas opanować język polski.
- 40 Histoire générale des voyages ..., t.1-76, Paris 1749-1770 /BUW 9.3.12.3/.

- 41 A.Fortia de Piles; P.Boisgelin de Kerdu, Voyage de deux Français en Allemagne, Danemarck, Suède, Russie et Pologne ..., t.1-5, Paris 1796 /BUW 19.16.5.5/.
- 42 Rkp Biblioteka Czartoryskich, sygn.2040, t.1, k.14.
- 43 K.Koźmian, Nekrolog A.B.Batowskiego, „Kurier Warszawski” nr 42, 1842, s.200.
- 44 N.Boileau-Despréaux, Oeuvres, t.1-2, Geneve 1716 /BUW 20.11.5.5/.
- 45 A.Pope, Oeuvres complètes, t.1-8, Paris 1780 /BUW 19.44.10.7/.
- 46 J.Delille, L’imagination, t.1-2, Paris 1806 /BUW 19.44.3.4/.
- 47 C.H.Voisenon, Oeuvres complètes, t.1-4, Paris 1781 /BUW 19.44.10.7/.
- 48 J.F.Saint Lambert, Les saisons, poème, Amsterdam 1775 /BUW 13.3.8.33/.
- 49 A.Piron, Oeuvres complètes, t.1-3, Paris 1776 /BUW 20.11.9.7/.
- 50 J.B.Moliere, Oeuvres, t.1-6, Paris 1773 /BUW 19.44.7.3/.
- 51 P.Corneille, T.Corneille, Les chef-d’oeuvres ..., t.1-3, Paris 1785 /BUW 19.46.4.8/.
- 52 P.Belloy, Oeuvres complètes, t.1-6, Paris 1779 /BUW 19.45.1.8/.
- 53 Ph.Destouches-Néricault, Oeuvres dramatiques, t.1-4, Paris 1757 /BUW 19.44.1.16/.
- 54 S.Richardson, Clarissa, t.1-8, London 1759 /BUW 17.3.4.21/; tenże, The history of sir Charles Grandison, t.1-8, London 1776 /BUW 17.20.2.1/; tenże, Pamela, t.1-4, London 1775 /BUW 17.3.4.23/.
- 55 H.Fielding, The works, t.1-12, London 1775 /BUW 19.46.3.1/.
- 56 L.Sterne, A sentimental journal trough France and Italy, t.1-2, London 1780 /BUW 17.20.2.19/.
- 57 T.G.Smollett, The adventures of Roderick Random, t.1-2, London 1780 /BUW 17.3.4.10/.
- 58 C.J.Dorat, Lettres en vers ..., Paris 1766 /BUW 17.4.13.2c/; tenże, Les malheurs de l’inconstance..., t.1-2, Amsterdam 1772 /BUW 17.4.12.144/; tenże, Régulus, Paris 1765 /BUW 17.4.13.2/.
- 59 A.M.Blin de Sainmore, Lettre de Biblis à Caunus..., Paris 1765 /BUW 17.4.3.3a/; tenże, Lettre de Gabrielle d’Estrées a Henri IV, Paris 1766 /BUW 17.4.13.2d/.
- 60 Z.Sinko, Powieść zachodnioeuropejska w Polsce stani-sławowskiej, „Pamiętnik Literacki” nr 4, 1966, s.581-624.
- 61 Rkp Biblioteka Czartoryskich, sygn.2031, t.1, k.179.
- 62 J.F.La Harpe, De l’état des lettres en Europe, Paris 1797 /BUW 6.29.6.28/.

- 63 J.Sismondi, De la littérature du midi de l'Europe, t.1-4, Paris 1813 /BUW 17.3.3.6/.
- 64 H.Blair, Leçons de rhétorique et de belles-lettres, t.1-4, Paris 1797 /BUW 18.21.9.23/.
- 65 J.B.Suard, Mélanges de littérature, t.1-3, Paris 1803 /BUW 17.4.4.20/.
- 66 A.Sabatier, Les trois siècles de notre littérature..., t.1-3, Amsterdam 1772 /BUW 17.2.5.11/.
- 67 Batowski posiadał dwutomowe wydanie z 1800 r. /BUW 17.3.3.7/.
- 68 J.d'Alembert, Oeuvres posthumes, t.1-2, Paris 1799 /BUW 20.11.11.6/.
- 69 F.Voltaire, de: Oeuvres complètes, t.1-70, Kehl 1785-1789 /BUW 19.44.4.1/.
- 70 F.Peyrard, De la nature et de ses lois, Paris 1793 /BUW 13.22.9.5/.
- 71 P.Charron, De la sagesse, Paris 1783 /BUW 5.2.9.3/.
- 72 R.Descartes, Les principes de la philosophie, Paris 1681 /BUW 13.23.2.39/.
- 73 Th.Hobbes, Oeuvres philosophiques..., t.1-2, Neuchâtel 1787 /BUW 19.46.2.1/.
- 74 J.B.Bossuet, De nova quaestione tractatus tres, Paris 1698 /BUW 5.1.11.27/.
- 75 C.Helvetius, Oeuvres complètes, t.1-3, Londres 1777 /BUW 20.11.8.1/.
- 76 A.Staël-Holstein, De l'influence des passions sur le bonheur des individus et des nations, Lausanne 1796 /BUW 13.22.6.45/.
- 77 Batowski posiadał dwutomowe wydanie paryskie z 1798 r. /BUW 9.22.9.33/.
- 78 J.Adams, Défense des constitutions américaines..., t.1-2, Paris 1792 /BUW 6.29.2.32/.
- 79 A.Smith, Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations, t.1-3, Paris 1790-1791 /BUW 6.28:5.15/.
- 80 Wydanie paryskie z 1795 r. /BUW 6.29.6.31/.
- 81 A.Jussieu, Genera plantarum ..., Paris 1789 /BUW 13.40.2.21/; E.Ventenat, Tableau du regne végétal, t.1-4, Paris 1799 /BUW 3.15.13.6/.
- 82 Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers..., t.1-33, Paris 1751-1772 /BUW 5.1.1.1/.
- 83 Batowski posiadał dwa egzemplarze wydania amsterdamskiego z 1730 r. /BUW 5.5.1.2, 9.8.1.1/.
- 84 J.G.Chauffepié, Nouveau dictionnaire historique et critique ..., t.1-4, Amsterdam 1750-1756 /BUW 5.4.1.3/.
- 85 P.Richelet, Dictionnaire de la langue française ancienne et moderne, t.1-3, Lyon 1759 /BUW 18.14.2.1/.

- 86 A.F.Prevost, Manuel lexique, ou dictionnaire portatif des mots français dont la signification n'est pas familière a tout le monde, t.1-2, Paris 1755 /BUW 18.18.5.10/.
- 87 G.F.Debure, Supplément à la Bibliographie instructive ..., t.1-2, Paris 1769 /BUW 11.4.7.125/.
- 88 A.Brunel, de: Voyage d'Espagne ..., Paris 1665 /BUW 9.16.2.2/.
- 89 N.Des Essarts, Nouveau dictionnaire bibliographique portatif ..., Paris 1799 /BUW 11.4.7.126/.
- 90 Medailles sur les principaux evenemens du règne entier de Louis de Grand, Paris 1723 /BUW 9.5a.1.15/; Ch.Perrault, Festiva ad capita annulumque descursio, a rege Ludovico, Paris 1670 /BUW 29.3.8.1/.
- 91 Por. przypis 88.
- 92 F.T.Choisy, La vie de madame de Miramion, Paris 1706 /BUW 9.15.1.9/.
- 93 A.R.Paulmy, A.Contant d'Orville, Mélanges tirés d'une grande bibliothèque, t.1-48, Paris 1779-1784 /BUW 11.2.9.138/.
- 94 Batowski miał wydanie amsterdamskie z 1751 r. /BUW 8.18.9.5/.
- 95 Vergilius, Bucolica, Georgica et Aeneis, Birminghamiae 1766 /BUW 18.14.10.1/.
- 96 C.Du Marsais, Essai sur les préjugés..., t.1-2, Paris 1793 /BUW 1.22.3.15/.
- 97 Wydanie paryskie z 1808 r. /BUW 9.15.2.3/.
- 98 Por. przypis 88.
- 99 Batowski miał trzypomowe wydanie paryskie z 1724 r. /BUW 9.7a.1.4/.
- 100 J.Macky, Mémoires, Rotterdam 1735 /BUW 9.20.7.5/.
- 101 Wydanie paryskie z 1758 r. /BUW 9.17.9.13/.
- 102 J.Mallet-Dupan, Du péril de la balance politique de l'Europe, Stockholm 1790 /BUW 6.28.3.20/.
- 103 J.B.Clery, Journal de ce qui s'est passé à la tour du Temple pendant la captivité de Louis XVI, Londres 1798 /BUW 9.18.8.30/.
- 104 A.M.Bandini, De obelisco caesaris Augusti..., Romae 1750 /BUW 29.15.2.4/.
- 105 Por. przypis 90.
- 106 BUW 18.13.1.9.
- 107 Vergilius, Opera, Paris 1532 /BUW 28.17.8.3/.
- 108 Por. przypis 95.
- 109 Por. przypis 69.
- 110 A.Hamilton, Mémoires du comte de Grammont, Strawberry Hill 1772 /BUW 9.16.3.10/.

- 111 Por. przypis 88.
- 112 F.T.Choisy, Journal du voyage de Siam..., Paris 1687 /BUW 9.16.3.1/.
- 113 A.L.Staël-Holstein, Réflexions sur la paix. b.m. 1797 /BUW 6.29.6.18/.
- 114 P.Giannone, Histoire civile du royaume de Naples, t.1-14, La Haye 1742 /BUW 8.9.3.16/.
- 115 Th.Gordon, Discours historiques, critiques et politiques. sur Tacite et sur Salluste, t.1-3, Paris 1793 /BUW 18.5.11.2/.
- 116 J.Lelewel, Dzieje bibliotek, Warszawa 1827, s.169.